

Ж.М. ӘБДІЛДИННІҢ ДИАЛЕКТИКАЛЫҚ-ЛОГИКАЛЫҚ ПРИНЦИПТЕР МЕН ТЕОРИЯЛЫҚ ТАНЫМ МЕТОДОЛОГИЯСЫН ЗЕРДЕЛЕУІ

¹Иманкұл Жабайхан Нұртасұлы, ²Мадалиева Жаңыл Қайыржанқызы

¹*imankul1991@mail.com*, ²*zhanna_madalieva@mail.ru*

¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық университеті
(Нұр-Сұлтан, Қазақстан)

²Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық
университеті (Алматы, Қазақстан)

¹*Imankul Zhabaikhon*, ²*Zhanyl Madalieva*

¹*imankul1991@mail.com*, ²*zhanna_madalieva@mail.ru*

¹*L.N.Gumilyev Eurasian National University*
(Nur-Sultan, Kazakhstan)

²*Abai Kazakh National University (Almaty, Kazakhstan)*

Аңдатпа. Бұл мақалада академик Ж.М. Әбділдиннің диалектикалық-логикалық принциптер мен теориялық таным методологиясын зерделеуі қарастырылады. Қазақ философиясы тарихында Ж.М. Әбділдин тұңғыш рет диалектикалық логика принциптері мен таным методологиясын терең зерттеп, мәннің ішкі қайшылықтары мен анықтамаларын ашып, диалектика, логика және таным теориясының бірлігі – диалектикалық логика пәнін ұғынудың кілті деп тұжырымдайды. Диалектикалық логикада ойлаудың, ұғымның қайшылығы туралы мәселе танымның объективтік міндеті, объективтік шындықты рухани-теориялық жаңғырту мәселесімен тығыз байланысты. Ж.М. Әбділдин диалектикалық логикада теория деп объективтік, ойлау бастамасын айқындау, нақтылық біртұтастықтың табиғатын рухани жаңғыртатын ойлаудың күрделі формасын ұғынуды, жекелік, ерекшелік пен әмбебаптықтың бірлігін бітімдеуді көрсетеді.

Ойлау бастамасы бір нәрсемен тікелей немесе жанама түрде байланыста болады, сонымен бірге ол ешнәрсеге қатысты болмайды, бірақ осылай ойлау бастауы дәлелсіз, мүмкін емес, сондықтан бұл тәсілдер өзінің жалғандығын дәріптейді. Бастама дегеніміз логикалық бастама, сондықтан ол өз еркіндегі, өзіндік мәні бар ойлау. Бастама абсолютті, немесе сол сияқты бара-бар мәнді абстрактты бастама болуы қажет, ол сөйтіп, ештеңені алдын ала жорамалдамайтын, бір нәрсеге жанама түрде себеп болмайтын, қандай да болса, негізге сүйенбейтін болуы керек, керісінше, ол өзі барлық ілімнің негізі болуы керек. Сол себепті, ол өзін-өзі тікелей айқындауы керек.

Бастаманың жаратылысының өзі оның болмыстан өзге ештеңе емес екенін талап етеді, сондықтан, болмыс өзге деректерсіз, әрқилы қағидалар мен бастапқы негіздерсіз ойлау тарихындағы, философиядағы өз орнын айқын анықтайды. Болмыс дегеніміз шынайы, таза ой, немесе ойлау бастамасы, логика басталуы. Біз болмыс туралы, тек қана болмыс туралы айтқанда, ойдағы болып тұрған

нәрселердің бәрінің, бар болуы керек. Болмыс дегеніміз тегінде біздің ойымыз жеткен тұстан әрі қарай ашық тұрған абстракциялы мәселе. Болмыстың тегін терең ойлана бастасақ, біз нәрселерден айырмашылық, өзгешелік сезе бастаймыз.

Түйін сөздер: диалектикалық логика, философиялық идея, формалды логика, теория, логикалық категориялар, форма, әмбебаптық, субстанциялық анықтамалар.

Кіріспе

Гносеологиялық ғылым ретіндегі диалектикалық логика өз-өзіндегі ойлау формалары, категорияларды зерттеумен шектеліп қоймайды, ол абстрак-тіліктен нақтылыққа өрлеу әдісі арқылы ойлаудың біртұтастық теориясын жасау мен негіздеу, формалардың ішкі өзара байланысын ашу міндетін қояды. Логикалық категорияларды осылай зерттеуде субъективтік алғышарт, гипотетикалық ойлауға сүйенуге болмайды. Диалектикалық зерттеу әдісінің өзі ойлау формаларының субординациясын, логикалық категорияларды объективтік негізде дәлелдеуді, негіздеуді қажет етуді, өйткені, теория ретінде – ол біртұтастық объектіні жаңғырту, көптүрлікті бірлікке келтіру теориялық өрлеу, осы бірліктің көптүрлікке өзіндік жіктелуі.

Іштей өзара байланысқан категориялар субординациясын жасау өте күрделі, әрі қиын міндет. Категорияларды жүйелеу мәселесіне оларды берілген ретпен жасай салатын оңай, формалды қызмет деп қарамау керек, оларды адами практика мен таным теориясының іргелі, түбегейлі дамуынан шығару, негіздеу қажет.

Диалектикалық логика ғылыми болуы керек, сондықтан ол логикалық категорияларды жүйелеу шарттарын жан-жақты негіздеуді ұйғаруы керек. Диалектикалық логиканы жүйелі зерделеудің негізгі тіректік негіздері: практикалық қызмет дамуының заңдылықтары, тарихи-философиялық процесс, ғылыми таным дамуы және т.б.

Практика және диалектикалық логика категорияларын жүйелеу негіздері. Категориялар мен принциптер диалектика теориясында ең алдымен бейнелеу теориясы негізінде, адамның табиғаты практикалық өзгертуі мен тануының сатылары, формалары ретінде түсіндіріледі. Адами практикалық қызмет заңдылықтарының оның қызмет ету тегігін зерттеу логикалық категориялардың, ұғымдардың және диалектика принциптерінің ақиқи субординациясын танудың, зерделеудің кілті.

Практикалық қызмет – объект пен субъектінің бірлігі объективтендіру мен субъективтендіру процестерінің бірлігі. Нәрселендіру мен нәрсесіздендіру процесінде әрдайым болмыстың затта, нәрседен орнығуы өтетіндігінен, нәрселіктің болымды формасының алынуы және жаңа нәрсенің, жаңа заттың орнығуынан мұнда пайда болуы мен жойылудың бірлігі, яғни қалыптасу жүзеге асады.

Сөйтіп, заттық қызметтің шынайы көрініс табуының үш сатысын көрсетуге болады [1]: қызметтің мазмұны, қоғамы игерілген форма, осы екеуінің бірлігі тұрғысындағы біртұтастық заттық қызмет. Ойлау, теориялық қызмет заттық қызметтің идеалдық формасы болғандықтан, диалектикалық логика біртұтастық

ойлаудың қалыптасуы мен дамуының әмбебаптық заңдары туралы ғылым ретінде ол да үш бөлімнен тұрады: 1) тікелей берілгендік аясындағының қалыптасуы мен дамуының әмбебаптық заңдарын талдау, яғни сапа, мөлшер, өлшем және осы қатардағы категорияларды зерттеу; 2) жанамалай берілгендік аясындағының қалыптасуы мен дамуының әмбебаптық заңдарын талдау, демек, мынадай категорияларды зерттеу – құбылыс пен мән, қайшылық, негіз, материя мен форма, мазмұн мен форма, тіршілік, ішкі және сыртқы және т.б.; 3) біртұтастық қатынастың қалыптасуы мен дамуының әмбебаптық заңдарын талдау.

Диалектикалық логикада даму принципі тұрғысынан танымның мынадай маңызды формалары мен әдістері зерттеледі – пікір, тұжырым, ұғым, идея, теория, анализ бен синтез, индукция мен дедукция, абстрактіден нақтылыққа өрлеу, тарихилық пен логикалық және т. б.

Зерттеу әдіснамасы

Академик Ж. Әбділдин қазақ философиясында диалектика ілімін жаңа деңгейге көтеріп, антикалық және классикалық неміс диалектикасы толық меңгеріп, Қазақстанда диалектика мектебін қалыптастырды. Бұл мақалада Әбділдиннің диалектикалық-логикалық принциптер мен теориялық таным методологиясын зерделеуде тарихи-философиялық реконструкция, абстрактілік пен нақтылыққа өрлеу, логикалық пен тарихилық бірлігі, жеке, ерекше және әмбебаптық, нақтылық тарихилық сияқты философиялық тәсілдер қолданылды.

Диалектикалық зерттеу әдісінің ойлау формалары

Философия категориялары, ең алдымен диалектика категориялары танымның көп ғасырлық тарихының нәтижелері жүзеге асқан, неғұрлым таза және дамыған формасы. Категориялар – дүниедегі заттар мен құбылыстардың және таным процесінің неғұрлым ортақ және елеулі байланыстарын көрсететін бірігей, кешенді логикалық ұғымдар. Ғылымның кез келген саласы, оның ішінде философияның өзі де ұғымдар жүйесін пайдаланады, бірақ категория дәрежесіне тек олардың ішінде зерттеліп отырған пән саласының неғұрлым маңызды ерекшеліктерін көрсететін негізгілері ғана ие болады.

Диалектикалық логика категорияларының философия тарихымен, бүкіл таным тарихымен тығыз байланыста болады. Философия тарихының, адамзат танымның объективтік даму жолы осы субординацияның негізі мен критерийі ретінде танылуы тиіс. Философия ілімдерінің қайсысын алып қарасақта, ол өзінен бұрынғы ілімдерді тұтас жоққа шығара алмайды, өйткені кейінгі философияның өзіне де тірек керек, материал керек, импульс, идея қажет. Сондықтан ол осы ойлау жетістіктерін өзінен бұрынғы ілімдерден ғана табады. Философиялық идея жүйелерін теріске шығару деген, оны алып тастап бекерге шығару емес, қайта оны әрі дамыту болып табылады. Философиялық жүйелер әрине, бір-біріне ұқсамайды, біріне-бірі қайшы келеді, бірімен-бірі диалектикалық байланыста болады. Сөйтіп, философия тарихы абстрактіліктен нақтылыққа қарай өрлеп

отыратын жүйе, ең соңғы философия өзінен бұрынғы жүйелердің жиынтығы, синтезі болады, сондықтан ол ең бай, ең ақиқат жүйе болып саналады.

Ж. Әбділдиннің пікірінше диалектикалық логика, шынымен логика болғандықтан, диалектикалық логика дегеніміз ойлау туралы ілім. Бірақ, ойлау туралы ілім деп өзін көптеген логика түрлері атайды: дәстүрлі, формалды логика, математикалық логика, рәміздік логика және диалектикалық логика.

Танымдық тұрғыда формалды логика мен диалектикалық логиканы салыстырып көрейік. Формалды логиканы алайық. Ол ойлауды адам ойындағы сөз, термин, пікір мен тұжырым арқылы жүзеге асатын субъективтік қызмет деп түсінеді. Ол өз назарын ойлаудың тілдік болмысына аударады. Формалды логика тұрғысында алғанда ойлау дегеніміз – дұрыс сөздік формадағы ойлау, өзінің ойын жеткізу, зерделеу. Бұл логика зерделеудің тілдік заңдылығы мен ойлаудың өзгерген формасына, яғни пікір, тұжырым, дәлелдеу және т.б. көңіл бөлді, сондықтан ол ойлаудың әмбебаптық анықтамалары, категория, идеяға жете алмады. Формалды логиканың негізін салушылар (ең алдымен Аристотель) оның негізгі заңдарын (барабарлық, қайшылық, үшіншісі болмақ емес) зерделеу, ойлауды талдау нәтижесінде, яғни ойлаудың тілдік даму процесінде жасады. Кант дәстүрлі логиканың шектілігін, оның аналитикалық пікірлерді қалыптастыру процесін тек реттеу қызметін ғана атқаратынын атап өтті. Ол шынайы логика – трансценденталдық логика, ал ойлау бітімі дегеніміз субъективтік психологиялық қызмет деп түсінді.

Гегель ойлауды имманенттік жасампаздық процесс, материалдық және рухани мәдениетті қалыптастырудың әмбебаптық негізі деп және оны зерделеу үшін ойлау мен болмыстың әмбебаптық заңдары – логикалық категориялардың қажеттілігін түсінді. Бірақ гегельдік ұғынуда категориялар – абсолюттік рухтың, идеяның әмбебаптық принципі мен өзіндік дамуының сатылары болып табылады. Ойлауды Гегель мәнді шындық, объективтік пен субъективтіктің бірлігі, ойлау мен болмыстың барабарлығы деп, ал категорияларды – абсолюттік ойлаудың өзіндік дамуының сатысы деп ұқты. Ал логиканы ол таза ойлау туралы ілім, таза мәндер жүйесі, яғни категориялар ретінде түсінді.

Ж. Әбділдиннің пікірінше, маркстік философия мен логикада ойлауды гегельдік ұғынудың идеалистік көзқарасы сынға алынды. Диалектикалық логикада ойлау дегеніміз субстанциялық шындық емес, ол қоғам, әлеуметтік тұлғаның заттық-практикалық қызметінің формасы, материалдық қоғамдық қатынастар дамуының әмбебаптық формасының ойлаудағы идеалдық бейнеленуі.

Диалектикалық логика дегеніміз теориялық ғылым, біртұтастық ойлаудың әмбебаптық логикасы, өйткені ол ойлау мәселесін талдау процесінде диалектиканың логикалық және методологиялық принциптерін жан-жақты қолданады.

Түбінде, диалектикалық логика болмыс пен ойлау заңдылықтарының бірлігі идеясынан туындайды: 1) заттық қызметтің идеалдық формасы ретіндегі біртұтастық ойлау ерекше, арнайы заңдылықтарға ие емес; 2) болмыстың әмбебаптық заңдары сонымен бірге ойлаудың әмбебаптық заңы болып табылады; 3) ойлаудың әмбебаптық анықтамалары (категориялар) дегеніміз субъективтікте

объективтіктің әмбебаптық заңдарын бейнелеу. «Объективтік диалектика деп аталатын нәрсе бүкіл табиғатта үстем етеді, ал субъективтік диалектика, диалектикалық ойлау деп аталатын нәрсе бүкіл табиғатта қарама-қарсылық жолымен қозғалатынның үстемдігін бейнелеу ғана, ол өзінің әрдайым күресі және өзінің бір-біріне неғұрлым жоғары формаларға нақты өтуімен табиғат өмірін анықтайды» [2, 38-61 бб.].

Ж. Әбділдин диалектикалық логика – философия пәнінің тарихи өзгеруінің нәтижесі деп санайды.

Категориялар және олардың өзгертілген формаларымен байланысы туралы ілім, әрі түбегейлі мәнге ие болатын, біртұтастық ойлауды зерттейтін ғылым ретіндегі диалектикалық логика, шын мәнінде, оның логикалық функциясында ұсынылатын диалектикамен сәйкес келеді. Диалектикалық логикада диалектика, логика және таным теориясы сәйкес келеді, бірлікте болады, сонымен бірге бірегейлікте диалектикалық логиканың бастамасы, яғни оның логикалық қызметіндегі диалектика болып табылады.

Диалектикалық логика қалай, қай кезде пайда болғанын мазмұндық тұрғыда түсіну үшін философия пәнінің тарихи өзгеруін зерделеу керек.

Ж. Әбділдин диалектика, логика және таным теориясының бірлігі – диалектикалық логика пәнін ұғынудың кілті, деп тұжырымдайды. Егер бұрын өз бетінше үш ғылым – онтология, гносеология және логика болып келсе, диалектикалық логикада бұлар алынған, яғни диалектика, логика және таным теориясы мызғымас бірлікте. Бұл принципті алғаш рет Гегель болмыс пен ойлаудың барабарлығын идеалистік ұғынумен байланысты дүниеге әкелген еді, ал бүкіл тіршілікті өз-өзінен дамытын ойлаудың көрінісі мен өзін табуының формасы ретінде, абсолюттік рухтың өзіндік даму сатысы ретінде қарастырды. «Гегель тұңғыш рет бүкіл табиғи, тарихи және рухани дүниені процесс түріндегі нәрсе деп: яғни үнемі қозғалуда, өзгеруде, қайта құрылуда және дамуда деп таныды, сөйтіп осы қозғалу мен дамудың ішкі байланысын ашуға тырысты» [3, 27 б.].

Адами санадағы логикалық формалар мен заңдылықтарды тәжірибе арқылы тексерілген, оны табиғаттың және қоғамы-тарихи процестердің туындысы дей отырып, Ж.М. Әбділдин философияны онтология, логика және таным теориясына бөлудің қажеті жоқ деп санайды. Диалектиканың, логиканың және таным теориясының бір-біріне сәйкес келуі, олардың бірлігі философиялық негізгі принцип. Адами санадағы әрдайымғы логикалық формалар мен заңдылықтар табиғаттың, тарихтың әмбебаптық формалары мен заңдылықтарының бейнелері, нәтижесі, теориялық дамудың белгілі бір сатылары. Диалектикалық логиканың рөлі, зерттейтін пәні, алдына қойған мақсаты осы тұрғыдан түсіндірілсе, онда ол адами дүниетаным мен дүниені өзгерту ісіндегі ең қуатты құрал екендігі айқындалады.

Бір мезгілде логика және таным теориясы болу – бұл диалектиканың бір жағы, аспекті емес, ол оның мәні. Бірегейліктің бірегейлік болуы көптіктің бар болуы сияқты, диалектика – бірізгілікте әрі логика, әрі таным теориясы. Диалектикалық логикада болмыстың да, танымның да заңдары етене үйлесіп жатады, өйткені олар мазмұны жағынан бірдей, тек форма жағынан ғана ажыраты-

лады. Сондықтан диалектикалық логикада диалектика тек «онтологиялық» қана емес, сонымен бірге гносеологиялық та ілім, ойлау мен танымды қалыптастыру және оны даму тұрғысында қарастыратын логика болып табылады. Осыған байланысты диалектика таным теориясын да талдап, оны қорытылатын таным тарихы ретінде қарастырады. Таным теориясы адамның дүниеге деген танымдық қатынасының мәнін, оның басты және жалпы негіздерін зерттейді. Таным теориясы, диалектика таным туралы философиялық ілім болғандықтан, оның қайсысы болсын философияның негізгі мәселесін белгілі тұрғыдан шешуге ұмтылады. Таным теориясы философияның салыстармалы дербес бөлігі болғанымен, диалектика мен логика бірлігі ретінде танымдық-теориялық ұғымдарда өзге болмыс, өзге философиялық ұғымдармен байланыста болады. Ойлау туралы ойлау тұрғысындағы диалектикалық логика таным теориясы жөніндегі философиялық ілім ретінде таным логикасы немесе таным теориясы болып табылады. Диалектикалық логиканың заңдары мен категориялары объективтік дүние дамуының жалпы заңдылықтарын бейнелей отырып, сонымен бірге танымдық ойлаудың да жалпы формасы болады. Сондықтан таным теориясының бұрынғы гносеологиядан айырмашылығы сол, ол тек ерекше таным заңдылықтары туралы ілім күйінде қалмай, дүниетаным тарихының нәтижесі, жиынтығы болып табылады.

Логикалық категорияларды түсінуде диалектикалық логика өзіне дейінгі философия мен логикадан мүлде өзгеше сипат алды. Ойлау-объективтік дүниені ұғым, пікір, теория және т.б. формасында бейнелеудің белсенді процесі. Бұл процесс белгілі бір мәселелерді шешумен, шындықты жанама бейнелеу әдістерімен және оларды жалпылаумен байланысты жүзеге асады. Ж. Әбділдиннің пікірінше, философия тарихында рационализм де, эмпиризм де логикалық категориялардың, әмбебаптық ұғымдардың шығу тегін қанағаттанарлық түрде негіздей алмады. Рационалистер туа біте пайда болатын ұғымдарды мойындап, олардан адами білімнің бүкіл жүйесін шығаруға тырысты. Алайда бұл гносеология тұрғысынан біздің біліміміздің жасампаздық, өрістеуші маңызын ұғыну қиын еді. Шын мәнінде: егерде болымдағы, бар білімдер жүйесінің бәрі алғашқы туа біте пайда болған ұғымдардан туындаса еді, онда ол алғашқы ұғымдардың қойған шеңберінен, шегінен шыға алмас еді. Шындығында, ғылыми-теориялық білім жасампаздық, шығармашылық және өрістеуші сипатқа ие, мұны рационализм тұрғысынан түсіну мүмкін емес. Адами ойлаудың, әмбебаптық ұғымдардың бітімін эмпириктер де негіздей алмады, олар білімнің барлық формаларының, сонымен бірге логикалық категориялардың шығу көзін тәжірибелік, сезімдік идеялардан деп ұғып бақты. Дегенмен, олардың көзқарасынан біздің білімдеріміздің, теориялық қағидаттардың жасампаздық, синтетикалық сипатын оңай түсіндіруге болады, бірақ логикалық категориялардың әмбебаптығы мен қажеттілігін негіздеуге болмайды.

Бұл сыңаржақтылықтан Кант та арыла алмады, ол өзіне дейінгі ойшылдар сияқты ойлауды жеке индивидтің субъективтік қызметі деп түсінді. Категорияларды сезімдік тәжірибеде негіздеуге болмайтынын білген Кант, оларды адами пайымның априорлық, тәжірибеге дейінгі формалары деп қарастырды.

Канттың априоризм концепциясын Гегель әділ сынға алды, ол категорияларды, әмбебаптық ұғымдарды объективтік формалар ретінде, объективтік пен субъективтік бірлігі ретінде, таза мәндер жүйесі ретінде, абсолюттік рух дамуының сатылары ретінде қарастырды.

Алайда, Гегель, ақиқатты дамуды тек идеалды ойлау аясында мойындады және сыртқы дүниенің объективтік шындығын заттанған және жатсынған ойлау тегі ретінде түсінді, – дейді Ж. Әбділдин [2, б.38].

Категориялардың табиғаты, ойлау қалыптасуының негізі деп диалектикалық логика заттық қызмет, қоғамдық қатынастарды таныды. Логикалық ойлауға қабілеттілік – адами мидың туа біткен функциясы емес. Адам дайын ой, дайын логикалық категориялар кестесімен туылып, кейін оны бүкіл өмір бойы жетілдіріп, дамытады деп санайтын антропологиялық философия ойлағандай да емес. «Ойлау қабілеті, ойлаудың өзі және категориялар табиғатпен күрделі күрес барысында, табиғатты адамиландыру процесінде, адамның адаммен қауышу процесінде қалыптасты, – дейді Ж. Әбділдин [2, 60-61 бб.]. Сана, ойлау субъекті болып табылатын адамның өзі ең алдымен әлеуметтік тарихтың, қоғам-тарихи қозғалыстың жемісі, өйткені сана, ойлау дегеніміз – әлеуметтік субъектінің, қоғамның заттық қызмет пен қауышу процесіндегі негізгі функциясы. Ойлау өзбетіншелік шындық, өзбетіншелік субстанция емес, ол – заттық қызметтің идеалдық формасы. Егер заттық қызмет процесінде адам табиғат затын өзгертіп, оны өзінің мақсатына бейімдесе, ал ойда, категориялар да оны идеалды бітімдейді. Ойлау, категория дегеніміз объективтіктің субъективтік формасы.

Категориялар шындықты бейнелеу, шындықты практикалық заттық өзгертудің идеалдық формасы. Адами заттық қызмет жағынан қарастыратынымыз шынайы нәтиже, нәрсе болып табылса, ал ойлау жағынан қарастыратынымыз – идеалды нәтиже, яғни ұғым, логикалық категориялар. Заттық қызмет бірінші жағдайда – шынайылық, ал екінші жағдайда – идеалдық көрініс табады. Осы екі жақ бір-біріне немқұрайлы емес, олардың бір-біріне айналуына себеп бар, өйткені теория шындыққа ұласады, ал шындық теориялық танымда бейнеленеді. Адамның практикалық заттық қызметі болмыс пен ойлаудың сәйкес келуінің ерекше көрінісі. Ол сондай шындық, өйткені онда материалдықтың идеалдыққа, объективтіктің субъективтікке айналуы шартталған.

Ж. Әбділдин диалектикалық логика категорияларын жүйелеу принциптерін терең зерттеді.

Гносеологиялық ғылым ретіндегі диалектикалық логика өз-өзіндегі ойлау формалары, категорияларды зерттеумен шектеліп қоймайды, ол абстрактіліктен нақтылыққа өрлеу әдісі арқылы ойлаудың біртұтастық теориясын жасау мен негіздеу, формалардың ішкі өзара байланысының ашу міндетін қояды. Логикалық категорияларды осылай зерттеуде субъективтік алғышарт, гипотетикалық ойлауға сүйенуге болмайды. Диалектикалық зерттеу әдісінің өзі ойлау формаларының субординациясын, логикалық категорияларды объективтік негізде дәлелдеуді, негіздеуді қажет етеді, өйткені теория теория ретінде – ол біртұтастық объектті жаңғырту, көптүрлікті бірлікке келтіру, теориялық өрлеу, осы бірліктің көптүрлілікке өзіндік жіктелуі.

Іштей өзара байланысқан категориялар субординациясын жасау өте күрделі, әрі қиын міндет. Категорияларды жүйелеу мәселесіне оларды берілген ретпен жасай салатын оңай, формалды қызмет деп қарамау керек, оларды адами практика мен таным теориясының іргелі, түбегейлі дамуынан шығару, негіздеу қажет.

Диалектикалық логика ғылыми болуы керек, сондықтан ол логикалық категорияларды жүйелеу шарттарын жан-жақты негіздеуді ұйғаруы керек. Диалектикалық логиканы жүйелі зерделеудің негізгі тіректік негіздері: практикалық қызмет дамуының заңдылықтары, тарихи-философиялық процесс, ғылыми таным дамуы және бала ойының дамуы, – дейді Ж. Әбділдин [4]. Әбділдин категорияларды жүйелеудегі философия тарихының рөлін атап өтті.

Философиялық ой дамуының маңызды көрінісі – Пифагордың мөлшер категориясын зерттеуі болды, мөлшер (сан) дүние мен ойлаудың анықтаушы принципі ретінде қарастырылды. Ж. Әбділдиннің пікірінше, мөлшер категориясын зерттеуде элейліктер, кейін Демокрит, Платон, Аристотель, сонан соң, Жаңа заманда Декарт, Спиноза, Лейбниц, Кант, Гегель және т.б. зор үлес қосты [2, 106 б.].

Гераклит сапа категориясын дамытып қана қоймай, сонымен бірге тікелей берілгендік логикасы ретіндегі қалыптасу категориясын қарастырды. Ойлау аясында ол тікелей берілгендіктің имманенттік принципі тұрғысындағы пайда болу мен жойылудың бірлігін негіздеді. Ол тұңғыш рет терең диалектикалық ой-барлығы ағымда, барлығы өзгереді, барлығы біреуден өзгеге өтіп, дүниеге әкелді. Дүниенің қалыпты күйі – ол мәңгі қалыптасу, пайда болу мен жойылудың бірлігі. Гераклит тек жалғыз дүние – тірлік пен тікелей берілгендік, біртұтастық дүниені ғана білді. Сондықтан ол, барлық жалпы гректер сияқты даму принципін, яғни дамудың қайнар көзі ретіндегі қарама-қарсылықтардың барабарлығын білмеді. Өлшем ұғымы элементтері грек ойлауында бұрын да болған. Бірақ тек Пифагор, Гераклит пен Демокрит қана өлшем туралы қағидатты категориалдық анықтама деңгейіне жеткізді. Гераклиттің теңдесі жоқ сіңірген еңбегі сол, ол логосты – тікелей берілген біртұтастық логикасын ашты. Өзінің логикалық мазмұнында Гераклиттің Логосы, оның ішкі анықтамалары өлшем категориясымен сәйкес келеді. Одан да маңызды жәйт, Гераклиттің өлшемдік логиканы ашуы болды – бұл сапа, мөлшер және өлшем категорияларында бейнеленген әмбебаптық анықтамалардың бірлігі және дәл осы өлшемде тікелей берілгендік аясындағы барлық әмбебаптық анықтамалар тұжырымдалады, әрі синтезделеді.

Категория мәселесін зерттеуде философия тарихында іргелі үлес қосқан Аристотель болды. Ол категорияларды неғұрлым кең ауқымда қарастырып, оларды бір жүйеге әкелуге тырысты. Философия тарихында ол тұңғыш рет әмбебаптық категорияларды топтастырды (классификациялады). Ол категориялардың жалпы санын анықтады, алдымен он категорияны қарастырып, кейін оған бес категорияны қосты. Он категорияның біреуі (мән) болмыстың не екенін айтса, ал қалған тоғызы оның сипатын береді: мән (субстанция), мөлшер, сапа, қатынас, орын, уақыт, жағдай, күй, әрекет және қасірет. Аристотельді өте жоғары бағалаған Энгельс, тек Стагириттен логикалық категорияларды шын мәнінде жүйелі зерттеу басталды, – деп атап өтті [4, 141 б.]. Аристотель фило-

софиясында мән, форма мен материя, мүмкіндік пен шындық категориялары жан-жақты қарастырылды. Ол категорияны зерттегенде шынайы өмір сүретін жеке заттардан (мәндерден) бастады.

Шынайы мәндіктің мүмкіндігі мен шындығын түсіндіру үшін Аристотель материя, форма, мақсат және т.б. категорияларға көңіл аударды.

Материя категориясын қарастырғанда әрбір шынайы мән (зат) ол тек мүмкіндік, ол болу да мүмкін және болмауы да мүмкін, ол әлі мөлшер жағынан да, сапа жағынан да, өзге қасиеттері жағынан да белгілі емес. Форма – заттың бейнесі мен принципі болып табылады, ол заттың орнықты анықталғандығы ретінде көрініс табады. Егер осылай болса, онда заттың формасы оның субстратынан (материядан) туындай алмайды, өйткені өзге жағдайда ол материалдық бөліктерден тұруы керек, бірақ бұл мүмкін емес, сонда бұл жағдайда берілген форманың шексіз формасы орын алған болар еді.

Аристотель форманы, тіпті ол қалыптасу мен өзгеру қабілетінен айырса да, белсенді, әрекетшіл бастама деп қарастырды. Форма мен материяның айырмашылығын ол «мүмкіндік» пен «шындық» категориялары арқылы көрсетті. Мүмкіндіктің шындыққа айналуы дегеніміз процесс, оны тану үшін екеуіне де ортақ момент – қозғалыстан бастау қажет. Қозғалыс дегеніміз мүмкіндіктің шындыққа айналуы, форманың материяда жүзеге асуы.

Ойлау категорияларының кейінгі дамуы, мына категориялардың – субстанция, мән, себептілік, өзара әрекет, кездейсоқтық пен қажеттілік, заң, сонымен бірге жалпыланған материя, кеңістік, уақыт ұғымдарының терең зерттелуі Ф. Бэкон, Б. Спиноза, Дж. Локк, Г. Лейбниц, Д. Юм және француз материалистерінің философиялық жүйелерінде жүзеге асты, – дейді Әбділдин.

Субстанция бүкіл мәнділіктің бірегей бастамасы болады деп санады Спиноза және осыдан ол материалдық бастама идеясын шығарып, оны одан әрі дамытты. Материалдық субстанцияны Спиноза, бүкіл алуан түрлі дүние негізінде жатады деп түсінді. Ол өз-өзінің себебі (causa sui) және өзінде өзінің тіршілігін сақтайды. «Субстанция деп мен, – деп жазды Спиноза, – өз өзінде өмір сүретін және өзін өзі арқылы білдіретінді, яғни өзін елестететіннің өзге затты елестететінін керек етпейтінді айтамын, одан ол құралатын болса да» [2, 113 б.].

Субстанция, атрибуттар мен модустар туралы ілімінде Спиноза субстанцияға басымдық маңыз бере келе, осы үш моментті ашып көрсетті. Осы тұста Гегель әмбебаптық, ерекше және жекенің аналогиясын атап өтті. Алайда, бұл ұғымдардың ақиқатты арақатынасын Спиноза түсіне алмады, ол оларды бір-бірінен формалды түрде шығарды.

Кант категорияларды талдау мен зерттеуде мүлде өзгеше принципті басшылыққа алды. Өзіне дейінгілерден өзгеше Кант категорияларды субъективтік қызмет санатында қарастырды, оларды адами сананың белсенділігінің формасы ретінде, сезімдік пен пайымның априорлық формасы ретінде түсіндірді. Сонда ол категориялар объективтік дүниенің шынайы мазмұны мен оның заңдылықтарын бейнелемейді, олар тек синтетикалық априорлық білімнің әмбебаптық шарты ғана, онсыз математика да, жаратылыстану да, метафизика да шынайы өмір сүре алмайды.

Гегель идеализм тұрғысынан категория мәселесін зерттеуде ірі жетістікке жетті, ол категориялардың шығу тегін, өзара қатынасын бүкіл адамзат рухани мәдениеті санатында қарастырды. Егер Кантқа дейінгі философияда категориялар онтологиялық тұрғыда, Канттың өзі оны сананың априорлық формалары ретіндегі гносеологиялық функция жағынан зерттесе, ал Гегель болмыс пен ойлау барабарлығы қағидатынан бастап, категорияны субъективтік пен объективтіктің бірлігі ретінде түсінді. Канттан өзгеше Гегель парасат, ойлау мен идеяны мүлде басқаша ұғынды: ол ойлау деп әлдебір объективтік процесті, рух қызметін түсінді, ол өзін-өзі және адами материалдық және рухани мәдениеттің бүкіл жүйесін өзінен туындатады. Объективтік, әмбебаптық ойлау бүкіл мәдениет дүниесін жасауға қабілетті, өзінің өзекті дінгегі қарама-қарсылықтардың барабарлығы заңы болып табылатын ойлаудың әмбебаптық заңдары, категориялардың бүкіл жүйесі негізінде қызмет етеді.

Қазақ философиясы тарихында Жабайхан Әбділдин диалектикалық логика принциптері мен таным методологиясын терең зерттеді. Ол өзінің зерттеулерінде мәннің ішкі анықтамаларымен қайшылық мәселесін қарастырды.

Қайшылық, қарама-қарсылықтардың бірлігі ретінде мына моменттерді өзінде сақтайды: біріншіден, ажырамас бірлікте болу; екіншіден, әртүрлі тарапта емес, бірегей қарым-қатынаста тұрып-ақ бірін-бірі жоққа шығару; үшіншіден, бір-біріне өту. Қарама-қарсылықтардың бірлігі шартты, өткінші, ал олардың күресі абсолютті. Қайшылықтарды шешу нәрсенің өз логикасы бойынша зерттеуді алға жетелейді және жаңа ұғымдар жасаудың, оларды жинақтаудың әдісі қызметін атқарады. Диалектикалық қайшылықты ұғыну дегеніміз – оның даму жолын және шешілуін ұғыну.

«Диалектикалық логика бойынша, қайшылық дегеніміз шын-дық пен танымның әмбебаптық бітімі, – дейді Ж. Әбділдин [2, 259-260 бб.]. Сонда нәрсенің мәні, объективтік қайшылықтығы диалектикалық логиканың нақты ұғымы формасында бейнеленеді. Нақтылық ұғыммен оң мен терістің бірлігі қамтылған. Терістеуді қарастыра келе, диалектикалық логика одан оң, жағымдыны іздеуді талап етеді. Бір нәрсені растаудан оны терістеуге, кейін терістеуден терістеуге өту – ұғымның диалектикалық мәні осы. Әрбір категория өзінің қарама-қарсылығына өтеді, өйткені оны өзінде сақтайды. Терістеуде оң, жағымдыны ұстау, соның нәтижесінде алғышартты сақтау – міне, диалектикалық логикада осы маңызды. Оң мен теріс – өз бетінше қалыптасқан қарама-қарсылықтардың жақтары. Осының әрқайсысы сонымен бірге бірмезетте өзінің өзгесі. Басқаша айтсақ, оң дегеніміз оң, теріс дегеніміз теріс, өйткені әрбір тарап өз ішінде өзінің өзгесін сақтайды; оң өзінің терістеуіне, ал терістеу – өзінің оңына ие. Тек абстрактты пайым ғана оларды байланыстан тыс қарастырады, өйткені ол оң туралы айтқанда терістен абстракциялайды; және керісінше, терісті қарастырғанда оңнан абстракциялайды. Ал ақиқи анықтама қарама-қарсылықтарды бірлікте сақтайды.

Нақты ұғым өзінде қайшылықты бір жағдайды және бір қатынаста сақтайды, дәлірек айтсақ: қарама-қарсылықтар бірін-бірі жоя отырып және бірін-бірі сақтайды.

Сөйтіп, диалектикалық логикада ойлаудың, ұғымның қайшылығы туралы мәселе танымның объективтік міндеті, объективтік шындықты рухани-теориялық жаңғырту мәселесімен тығыз байланысты [4, 235 б.]. Егер нәрсенің объективтік мәні қайшылықты болса, онда ойлау, ұғым формасында жаңғыратын нәрсе мәні де қайшылықты болу керек. Нәрсені ұғыну – оны тек өзге нәрселерден ажырата білуді емес, оның мәнін тану, ашу. Нәрсенің мәні оны ешқашанда оның ерекше белгілеріне теңеу емес, ол қалыптастыру әдісі. Нәрсе біртұтастықта қамтылғанда, бұл дегеніміз оның қалыптасуы, онда ол өзінің эмпириялық болмысын өзге бір нәрсенің көріну формасы, яғни өзінің қарама-қарсылығы ретінде табады.

Ж. Әбділдин дамудағы біртұтастық, әмбебаптық пен жекелік бірлігін мәселесін философия тарихын зерттей келе жан-жақты талдады.

Алғашқыда әмбебаптық пен жекелік мәселесі антикалық философияда пайда болды, бірақ өзінің дамыған формасын ол Жаңа Заман философиясында алды, бұл үрдіс капитализмге дейінгі локальдық қатынастардың тауарлық – ақшалай байланыстар мен қатынастарға ауысу барысында белең алды.

Спиноза философиясында әмбебаптық барлық шекті, өткінші заттардың бірегей негізі (субстанция) ретінде ұғынылды. Ал ерекшелік формасында субстанцияның өзінің бітімдік ерекшелігіндегі шексіз екі атрибуты – ойлау мен созылымдық (кеңістік) көрініс тапты. Жекелік дегеніміз – модус (күй немесе бөлшек), ол шексіз субстанциядан бөлінген, сондықтан өзі сияқты шекті және өткінші модустармен қатынаста болады. Жеке заттардан өзгеше, спинозалық әмбебаптық өзінің өзіндік себебі ретінде мәңгі, әрі шексіз. Алайда әмбебаптықты осылай түсіну әлі абстрактты, ол шекті модустардың айырмашылығы мен қарама-қарсы анықтамаларын ұғына алмайды. Спинозада әмбебаптық өз-өзінде тұйықталған, сондықтан оның ерекшелікке қозғалысы сырттай және кездейсоқтық ретінде қарастырылады. Осындай абстрактты әмбебаптық жекеліктің шекті анықтамаларын өзіне сіңіре алмайды, ол тек модустарды өзінің бейформалық бірлігіне ендіреді. Ерекше мен жеке субстанцияның әмбебаптығына келтірілмей одан туындауы үшін «дүниенің бірлігі идеясын даму принципімен біріктіру, өзіндік қозғалыс, өзіндік даму принципін қолдану, әмбебаптықтан ерекше мен жекеге өту қажет еді» [5, 420 б.].

Бұл мәселені шешу үшін Лейбниц қарама-қарсы принциптен, жеке мәндер ретіндегі монаданың абсолюттік көптігінен бастады: «Әрбір монада өз бетінше дербес, оның барлық анықтамалары мен түрөзгерімдері түгелдей оның өзінде жүреді және ешқашанда ол сырттан анықталмайды» [6, б. 180]. Дәл осыдан, монада дегеніміз өз ішінде нақты жекелік болғандықтан, әлемнің барлық анықтылығын өзінде сақтайтын, өзінде тұйықталған біртұтастық ретінде көрініс табады [6, 413-414 бб.]. Лейбниц өзінің философиясында монадалардың бір-бірімен біртұтастық өзара байланысы мен бірлігін түсіне алмады және сондықтан монаданың монадасы Құдай жасайтын «алдын ала мақсатталған гармония» идеясына жүгінді.

Жекелік пен әмбебаптың осылай метафизикалық қарсы қойылуын бірінші болып Кант жеңуге тырысты. Ол пайымның жекелік (сезімдіктің алуантүрлігі)

пен әмбебаптығын бірегей синтетикалық білімнің екі жағы ретінде қарастырды. Канттың пікірінше, танымның әмбебаптық, заңдылық сипат алуының себебі – ол пайыммен анықталады. Егер де білім толықтай тек әмбебаптық, пайыммен анықталған болса, онда ол жасампаздық, шығармашылық сипатынан айырылып, тек аналитикалық маңызға ие болар еді.

Әмбебаптық, ол сондай бүтіндік, өзінде ерекше мен жекені сақтайды және сол жекелікте өз-өзімен абсолюттік терістеулік ретінде қатынаста болады [7, 16-17 бб.].

Ерекше дегеніміз айырмашылықты, өзгемен қатынасты анықтау. Әмбебаптық пен жекелік өзіндік барабарлықта, өзімен өзі қатынаста болатын терістеулік. Ерекшені анықтауда жекелік, өзге жекелікпен айырмашылықта бола тұрып, сонымен бірге олар үшін субстанциялық мазмұны бар, әмбебаптық негізінде қатынаста болады. Ерекше тікелейлік бірлікте жекеліктің анықталу моментін, ол әмбебаптықтың – өзіне – рефлексия моментін өзінде сақтайды.

Егер Спинозада әмбебаптық пен жекелік сапа жағынан қарама-қарсылықта болса, ал Гегельде бұл қарама-қарсылықтар «алынады» және олардың барабарлығында шешіледі, яғни, егер әмбебаптық субстанцияның өзіндік барабарлығын көрсетсе, ал жекелік – субъективтіктің өзіндік барабарлығын, шексіздігін көрсетеді. Сондықтан олардың бір-біріне өтуі (терістеуді терістеу сияқты) екі түрлі қозғалыс ретінде емес, әмбебаптық пен жекенің бірмезеттегі болымдылығы, бірегей, өзіндік ажыратылатын рефлексияның (абсолюттік терістеулік) тотальдік қозғалысы ретінде жүзеге асады.

Диалектикалық логиканың маңызы мен міндеті және теориялық мәнін ашу

Ж. Әбділдин ойлаудың логикалық формалары, теория мәселесін зерттеді. Ғылым ретіндегі диалектикалық логиканың маңызды міндеті теорияның мәнін ашу. Алайда оны бейнелеу, салыстыру, эмпириялық жалпылау арқылы тану мүмкін емес. Қазіргі таңдағы көптеген ізденушілер осы мәселені қарастыруда эмпириялық әдісі шеңберінен шыға алмай жүр. Осы зерттеулердің авторлары негізінен бір теорияны өзге теориямен салыстырып, оларға ортақ болатын нәрсені іздеп, теория үшін ұғымдардың үш тобы: ұғымдардың бастапқы жүйесі, қорытындылар және ұғымдарды байланыстырушы буын қажет деген қорытындыға келеді. Осы ұғымдарды зерделей келе ізденушілер одан кейін теорияның экспериментке қатынасын қарастыруға, жаратылыстану ғалымдарының (Эйнштейн, Дирак, Мандельштам және т.б.) айтқан ойларына сүйене отырып интерпретация мәселесін тұжырымдауға өтеді.

Проблеманы осылай қарастырудың кемшілігі – мұнда теорияның субстанциялық анықтылығы, мәні ашылмайды және теориялық пайымдаудың, адамның практикалық қызметімен байланысы көлеңкеде қалады, өйткені теорияның кейбір жеке элементтерін бейнелеу – оның ұғымын беру, оның мәнін ашуды білдірмейді. Оны тек теорияның әмбебаптық анықтылығы, шынайы қалыптасуының әдісі берілгенде ғана оны жасауға мүмкіндік туады.

Диалектикалық логика теорияны тек бейнелеп қана қоймай, оның мәнін, субстанциялық анықтамаларын ашуға тырысады. Ол теорияның адамның заттық қызметімен байланысына ерекше көңіл бөледі. Ғылыми-теориялық таным дамуының ішкі логикасын ескере отырып, теориялық зерделеудің бір формасынан өзге формаға өтуінің басты себебін диалектикалық логика қоғамның практикалық қызметінің өзгеруі мен дамуынан деп түсінеді.

Ж. Әбділдиннің пікірінше, диалектикалық логикада теория деп объективтік, нақтылық біртұтастықтың табиғатын рухани жаңғыртатын ойлаудың күрделі формасын ұғынуды айтады [8, 229 б.]. Біртұтастық ең алдымен Адами заттық, практикалық қызметте берілетіндіктен, сондықтан теорияның негізі іштей тұйықталған, іштей аяқталған біртұтастық заттық қызмет болып табылады. Ал аяқталған деп адамның практикалық қызметін айтады, оның нәтижесінде адам нақты заттық шындықты біртұтас қалыптастыруға мүмкіндік алады. Мәселен, құрылысшы үй салып болғаннан соң ғана өз қызметін аяқталған деп санауына болады. Сөйтіп, теория – біртұтастық қызметтің формасы. Теорияда кез-келген біртұтастық құбылыс басынан аяғына дейін жан-жақты зерттеледі, жаңғыртылады.

Теорияда адам, нақты қозғалыстың жалпы шартын идеалды қамтиды – дейді Ж. Әбділдин [8, 221 б.]. Егер теорияны құру процесінде материалдықтың идеалдыққа айналуы жүзеге асса, ал шынайы – практикалық қозғалыс барысында – идеалдықтың материалдыққа айналуы жүзеге асады. Дегенмен, осы айналу процесі жай факт емес, ол қарама-қарсылықтардың екі жағы өзара байитын күрделі диалектикалық қозғалыс. Мәселен, теорияның практикалық – нәрселік шындыққа айналу үрдісінде теория тек расталып қана қоймай, сонымен бірге ол байи түседі. Және керісінше, практикалық- нәрселік қызметті рухани игеру барысында мәселе теорияда таныммен (бейнелеумен) шектеліп қоймайды, ол нәрселік қызметті тереңдету мен жалпылауға әкеледі. Практикалық қызметке теория сияқты өзіндік даму логикасы, ішкі импульс пен қайшылық тән. Сондықтан нәрселік қызметтің де, теорияның да даму себебі – бүкіл біртұтастық процестің ішкі диалектикалық қайшылығы болып табылады. Сөйтіп, теория логикасының өзгеруі нәрселік қызмет логикасының (принципінің) өзгеруімен шартталған. Таным тарихында адами ойлау дамуының әртүрлі сатысын, яғни категорияларды ұғыну дегеніміз, практикалық қызметте өтетін өзгерістерді бейнелеу нәтижесін ұғыну. Адами қызметтің жалпы шарттары, негізінен бірдей болғанымен, бірақ тарихи процесте олар әртүрлі формақұрылым, түржасамнан өтеді. Бұл процесс, сөзсіз, адами ойлауда да көрініс тапты.

Қорытынды

Теорияның формалық пен мазмұндық бірлігі, біртұтастығы – оның дамуы мен жетілуінің қайнар көзі, шығу тегі. Теорияның мазмұнды бөлігін құру мен ұғыну – ғылымның философиялық көзқарасына, дүниетанымына, нақты болмысты танудағы белгілі бір методологиялық принциптеріне байланысты. Жаратылыстану ғылымдары теориясы да, қоғамтану ғылымдары теориясы да өзі пай-

да болған тарихи жағдайға, өндірістің, техниканың, зерттеулердің, ғылымның сол замандағы тарихи деңгейіне тікелей тәуелді. Теорияның, әсіресе қоғамдық, әлеуметтік теорияның пайда болуы мен өркендеуі үшін белгілі бір кезеңдегі билік құрушы әлеуметтік жағдайдың теориясын жасау өте құнды. Ғылыми таным мен қоғамды қайта құру жолында теория үлкен рөл атқару мүмкін және атқарады да, сөйтіп ол таным әрекеттерін талдау, жинақтау және практика қорытындыларының нәтижесінде табиғат пен қоғам өмірін қайта құруға жол ашады. Теорияның ақиқаттылығының өзі практика болып табылады.

Теория ойлаудың неғұрлым дамыған, күрделі формасы болғандығынан, оның құрылымында ойлаудың барлық өзге формалары: ұғым, идея, пікір, тұжырым және т.б. сақталады. Дегенмен, теория құрылымында барлық осы логикалық формалар, ұғымдар өз бетінше болмай, дамудағы біртұтастық білімнің моменті ретінде көрініс табады. Басқаша айтсақ, барлық осы формалар теорияға бағынышты, бірегей идеямен бітімделген, теориялық білімді құру процесіндегі баспалдақ ретінде қызмет етеді.

Теорияның қалыптасу процесінде барлық осы логикалық элементтер әртүрлі функцияны атқарады. Мәселен, идея формасында адами таным дамуындағы шиеленіскен қайшылық шешіледі. Бастапқы ұғымда дамудағы нәрсенің қызмет етуінің әмбебаптық шарты танылады. Негізгі ұғым формасында зерттелудегі нәрселік ауқымындағы мәні, қайшылығы және т.б. танылады. Сондықтан біртұтастық теория тек синтез ретінде, практикалық қызметтің анықталған деңгейі негізіндегі ұғымдардың, идеялардың, заңдардың, тұжырымдардың ішкі өзара байланысы ретінде көрініс табады [9, 338-339 бб.].

Жоғарыда айтылғандардың үлгісін Ж.Әбділдин дамыған ғылыми теориялардың қайнар көзі Маркстің «Капиталы» мен Эйнштейннің салыстырмалы теориясынан іздеді. Егер «Капитал» туралы айтсақ, ол капиталистік өндіріс қатынастарының ғылыми теориясы тұрғысында мынадай көптеген ұғымдардың бірлігінде көрініс тапты: тауар, құн, ақша, қосымша құн, пайда, кіріс, процент, рента және т.т. Маркстің теориясы осы ұғымдардың сыртқы, механикалық синтезі емес, «Капиталдың» құрамында олар анықталған орын алып, анықталған функцияны атқарады.

Дәл осы жағдай Эйнштейннің арнайы салыстырмалы теориясында да орын алды, бұл теорияда мынадай ұғымдар қарастырылды – жарық жылдамдығының тұрақтылығы, бірауқыттылықтың салыстырмалы принципі, Лоренц өзгертулері, кеңістік пен уақыт, масса мен энергия және т.б.

Ж. Әбділдин абстрактіліктен нақтылыққа өрлеу методын терең талдады.

Абстрактілік пен нақтылықтың диалектикасы қарама-қарсылықтардың бірлігі мен бір-біріне көшу диалектикасының бір түрі. Таным нақтылықтан абстрактілікке, абстрактіліктен нақтылыққа өтетін күрделі қарама-қайшылықты диалектикалық процесс. Оның мақсаты заттың жеке жақтарын білумен шектелмейді, сол заттың алуан түрлі байланыстары мен қатынастарын және оның тұтастығын теория жүзінде бейнелеу болып табылады. Қандайда бір нәрсені зерттеуге кіріспестен бұрын сол нәрсе жөнінде алдын-ала белгілі бір тұтас түсінік болады. Ол түсінік танымда сезім арқылы нақтылықтан бастала-

ды. Алғашқы сезімдік нақтылық әлі жіктеліп, талданбаған және оның құрамды, аса маңызды элементтері анықталмаған күйде қабылданатындықтан, мұндай нақтылы сезімдік түсінік сол затты тұтас түсінуге мүлде жеткіліксіз. Объектіні танып білу, оны жіктеп ажыратумен және жеке абстракцияларды тұжырымдаумен шектелмей, керісінше зерттелетін заттардың мәнді, әрі қажетті байланыстарын осы абстракциялар арқылы айқындайды. Бірақ объектіні тұтас бейнелеу үшін бұл да жеткіліксіз. Себебі ойлаудағы нақтылық көптеген анықтамалардың жиынтығы, синтезі ретінде бейнеледі де, абстрактіліктен нақтылыққа өрлеу әдісі осы синтездің логикалық принципі болып табылады. Жүйелік ұғымға кіретін әрбір анықтама объектінің тек бір жағын ғана қамтиды, жеке алғанда, олар абстрактілі болады да, тек бір-бірімен сабақтасып, синтез күйінде ғана шын нақтылы ұғым бола алады.

Нақтылықтан абстрактілікке қозғалу процесінде адами танымның шынайы тереңдеуі, жалпының жекеден, ішкінің сыртқыдан, елеулінің елеусізден бөлінуі, ажыратылуы жүреді. Осы кезеңде танымның аналитикалық қызметі ерекше маңызға ие, өйткені сол арқылы объективтік нақтылықтың құрылымдық элементтері, аспектері, моменттері қарастырылады. Танымның аналитикалық кезеңі өзінің кемеліне жеткенде, яғни дамудағы нақтылықтың элементтері, көптеген байланыстары жеткілікті көріне бастағанда шындықты теориялық танудың, яғни абстрактіліктен нақтылыққа қозғалыстың реті келе бастайды. Танымның осы кезеңінде алынған анықтамалардың синтезі жүзеге асады, яғни объективтік шындық көптеген анықтамалардың бірлігі ретінде нақтылық ойлаумен, нақтылық ұғыммен танылады. Абстрактіліктен нақтылыққа өрлеудің нәтижесі болып табылатын ойлаудағы нақтылық дегеніміз ақиқаттың жүзеге асатын «табиғи формасы». Теориялық анықтамалардың жүйесіне кіретін әрбір анықтама нәрсенің біржағын қамтиды: окшау, жеке алынғанда ол абстрактты, ал олардың байланысы, синтезі нәрсе туралы біртұтастық теориялық білім құрайды. Сөйтіп, ойлаудағы нақтылық абстрактілік арқылы жүзеге, іске асады. Өз тарапынан абстрактілік, өзге абстракциялармен байланыса келе, өзінің абстрактілігінен, біржақтылығынан арыла бастайды [4, 253 б.].

Әдебиеттер тізімі

- 1 Абдильдин Ж.М. Диалектико-логические принципы построения теории. Соч. в 5-ти т., т.2. – Алматы, 2001. – 448 с.
- 2 Абдильдин Ж.М. Диалектическая логика: общие проблемы. Категории сферы непосредственного. Соч. в 5-ти т., т. 4. – Алматы, 2001. – 440 с.
- 3 Энгельс Ф. «Анти-Дюринг». – Каз. Мемл. Баспа, 1957. – 376 с.
- 4 Жабайхан Абдильдин. Собрание сочинений. Т.IV. Диалектическая логика: Общие проблемы. Категории сферы непосредственного. Категории сферы сущности и целостности. Формы и методы познания. Роль категории «идея» в научном познании. – Астана, 2011. – 440 с.
- 5 Абдильдин Ж.М., Нысанбаев А.Н. Диалектико-логические принципы построения теории. Алма-Ата: Наука, 1973. – 420 с.

6 Лейбниц Г.В. Сочинения в четырех томах. Т. I / Ред. и сост., авт. вступит, статьи и примеч. В. В. Соколов; перевод Я.М. Боровского и др. – М.: Мысль, 1982. – 636 с.

7 Гегель Г.В.Ф. Наука логики. В 3-х т. Т. 3. – М., «Мысль», 1972. – 371 с.

8 Жабайхан Абдильдин. Собрание сочинений. Т.2. Диалектико-логические принципы построения теории. Роль принципа конкретности в современной науке. Принцип противоречия в современной науке. – Алматы: Изд. «Қазығұрт», 2010. – 229 с.

9 Жабайхан Абдильдин. «Диалектическая логика: Формы и методы познания». Т.3. – Алма-Ата. Наука, 1987. – 547 с.

Transliteration

1 Abdil'din ZH.M. Dialektiko-logicheskiye printsipy postroyeniya teorii. [Dialectical and logical Principles of Theory Construction] // Soch. v 5-t., t. 2. – Almaty, 2001. – 448 s.;

2 Abdil'din ZH.M. Dialekticheskaya logika: obshchiye problemy. Kategorii sfery neposredstvennogo [Dialectical Logic: General Problems. Categories of the sphere of the Immediate.] // Soch. v 5-t., t. 4. – Almaty, 2001. – 440 s.

3 Engel's F. «Anti-Dyuring» [Anti-Duhring]. – Kaz. Meml. Baspa, 1957. – 376 s.

4 Zhabaykhan Abdil'din. Sobraniye sochineniy. T.IV. Dialekticheskaya logika: Obshchiye problemy. Kategorii sfery neposredstvennogo. Kategorii sfery sushchnosti i tselostnosti. Formy i metody poznaniya. Rol' kategorii «ideya» v nauchnom poznanii. [Collected Works. T.IV. Dialectical Logic: General Problems. Categories of the Sphere of the Immediate. Categories of the Sphere of Essence and Integrity. Forms and Methods of Cognition. The Role of the Category «Idea» in scientific Knowledge]. – Astana, 2011. – 440 s.

5 Abdil'din ZH.M., Nysanbayev A.N. Dialektiko-logicheskiye printsipy postroyeniya teorii [Dialectical and Logical Principles of Theory Construction.]. – Alma-Ata: Nauka, 1973. – 420 s.

6 Lejbnic G.V. Sochineniya v chetyreh tomah [Works in Four Volumes] T. I / Red. i sost., avt. vstupil, stat'i i primech. V.V. Sokolov; perevod Ja.M. Borovskogo i dr. – M.: Mysl', 1982. – 636 s.

7 Gegel' G.V.F. Nauka logiki [Science of Logic]. V 3-h t. T. 3. – M., «Mysl'», 1972. – 371 s.

8 Zhabaykhan Abdil'din. Sobraniye sochineniy. T.2. Dialektiko-logicheskiye printsipy postroyeniya teorii. Rol' printsipa konkretnosti v sovremennoy nauke. Printsip protivorechiya v sovremennoy nauke [Collected Works. T.2. Dialectical and Logical Principles of Theory Construction. The Role of the Principle of Concreteness in Modern Science. The Principle of Contradiction in Modern Science]. – Almaty: Izd. «Kazygyrt», 2010. – 229 s.

9 Zhabaykhan Abdil'din. «Dialekticheskaya logika: Formy i metody poznaniya». T3. [Dialectical Logic: Forms and Methods of Cognition]. – Alma-Ata, Nauka, 1987. – 547 s.

Иманқұл Ж.Н., Мадалиева Ж.Қ.

Исследование Ж.М. Абдильдиным диалектико-логических принципов и методологии теоретического познания

Аннотация. В этой статье рассматривается понимание академиком Ж.М. Абдильдиным диалектико-логических принципов и методологии теоретического познания в диалектической логике. В истории казахской философии Ж.М. Абдильдин впервые глубоко исследовал принципы диалектической логики, методологии теоретического познания, раскрыл внутренние противоречия и определения понятия сущности. Ключом в раскрытии предмета диалектической логики является единство диалектики, логики и теории

познания. Проблема противоречия мышления, понятия в диалектической логике тесно связана с проблемой объективности познания реальности, духовно-теоретического ее осмысления. Ж.М. Абдильдин подчеркивает важнейший момент всякой теории – выбор предметной области, выявление начала мышления, обоснование всеобщего принципа, выявление диалектической связи сущности, единство единичного, особенного и всеобщего.

Ключевые слова: диалектическая логика, философские идеи, формальная логика, теория, логические категории, форма, универсальность, субстанционные определения.

Imankul Zh., Madalieva Zh.

Dialectical and Logical Principles and Teoretical Knowledge of J.M. Abdildin's Study Methodology

Abstract: This article examines the understanding of academician J.M. Abdildin dialectical - logical principles and methodology of theoretical knowledge in dialectical logic. In the history of Kazakh philosophy, J.M. Abdildin for the first time deeply investigated the principles of dialectical logic, the methodology of theoretical knowledge, revealed the internal contradictions and definitions of the concept of essence, the key to uncovering the understanding of the subject of dialectical logic is the unity of dialectics, logic and the theory of knowledge. The problem of the contradiction of thinking, concepts in dialectical logic is closely connected with the problem of objectivity of cognition of reality, its spiritual - theoretical comprehension. J.M. Abdildin emphasizes the most important moment of any theory - the choice of the subject area, the identification of the beginning of thinking, the substantiation of the universal principle, the identification of the dialectical connection of the essence, the unity of the individual, the particular and the universal.

Key words: dialectical logic, philosophical ideas, formal logic, theory, logical categories, form, universality, substantive definitions.